

САКАРИЯ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ БАСЫЛЫМДАРЫ

© Сакария университетінің басылымдары
САУ басылымдары саны: 213

Тіл және әдебиет

Қазақ Тілінің Өзекті Мәселелері және Тәуелсіздік Тағылымы

Редактор
Доц. Др. Экрем Аян

Басылым редакторы
Доц. Др. Мұстафа ГҮНЕРІГӨК

Шығарылған күні: 20 желтоқсан 2021

Е-ISBN: 978-605-2238-34-9
Сертификат нөмірі: 50135

Мекенжай және байланыс:
Сакария университетінің ғылыми басылымдар координаторлығы
Есентепе/ Сердиван / Сакария
Телефон: +90 264 295 7465
Факс: +90 264 295 5352

yayin@sakarya.edu.tr
www.sauyayinlari.sakarya.edu.tr

СӨЗ ТУДЫРУШЫ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ ОРТАҚ МӘН ТУҒЫЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Балжан Қамызанова

*Филология факультетінің 1 курс магистранты
ф.ғ.д., профессор А.Б.Салқынбайдың жетекшілігімен
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан mail: kamuzanova-balzhan-2000@mail.ru*

Сөзжасам саласында кез келген сөз жасауға қатысатын сөз тудырушы тұлғалар белгілі дәрежеде өзіндік мағынасымен уәжделеді. Сөзжасамдық тұлға бар жерде сөзжасамдық мағына бар екені анық. Қазақ тілі бай әрі орамды тіл екенін ескере отырып, тұлға мен мағына үндесімінің тағы бір ерекше қырына тоқталғым келеді. Сөз тудырушы тұлғалар тілдік бірлік жасауға негіз болып қана қоймай, өзіндік мән үстейді, сондай-ақ, бойына жинаған қандай да бір өзіндік қасиеттері арқылы танылып тілден өз орнын тауып, көрініс беріп отырады. Қазақ тілі болмысында ішкі мазмұн мен сырқы құрылымның құпия байланысы әрі бөлекше синкреттілік бар. Бұл да болса қазақ тілі сөзжасамының санқырлылығы. Қазақ халқының айтыс, ақынжандылық, өлең сөзге жақын болуына әсер етіп тұрған да құпияға толы тілдік бірліктері. Олардың бойында ыңғайға келетін қалып пен жарасым бар. Осы арқылы олар тілге сөз тудырушы тұлғалар болып қана қатыспайды, сонымен қатар ортақ мән жасырады. Сыртқы құрылым өлең сөзге жақындатып әдемі бейне көрсете алса, ішкі ортақ мағына оларды көңілге қонымды, жүрекке жылы еткізіп болмыстандырады. Сөздердің жасалуы мен мағынасының бекітілуі табиғи заңдылықтан туады. Сөз жасалуында болатын уәждеме, мағыналық даму, ортақ сема сынды атаулар сөз тудырушы тұлғалар бойына жинақталады. Сөз тудырушы басты тұлға түбір деп танимыз. А.Байтұрсынұлы бойынша айтқанда, «бастапқы мағынасындағы, бастапқы тұлғасындағы сөз [1.24]» түбірдің сөз тудыруда да, ортақ мәнге ұйытқы болатын қасиетінде де, сөз тұлғасынның генетикалық-семантикалық кодын сақтайтынында да айрықша мән жатыр. Түбірлердің бүгінгі сипатында ең кіші мағыналы құрылымы – бір буынды түбірлер. Тілде дербес мағынаны иеленіп, өз алдына тұлға болып жүрген

мұндай түбірлердің өзара жақындығы мен көпмағыналылығын сөз өту – сөз құдіретінің құпия әлеміне бағыт сілтейді.

Теорияны мысалмен дәлелдеу үшін, мына сөздерге зер салсақ: боз, соз, тоз, оз – осы бір өзара жақын бірліктердің барлығының құрамында оларды жақын етіп тұрған «оз» сөзі, яғни жақындатушы бірлігі бар. Бұл тілдік бірліктің қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде төрт мағынасы көрсетілген. Оның алғашқы және негізгі мағынасында « алға озып шығу, ілгері кету» екендігі айтылған [2.484]. Біз бұдан «оз» түбірінде және ол кездесетін басқа тіл бірліктерінде уақытқа қатысты, оның ішінде көп уақыттың өту сипаты сезілетін семаны байқаймыз. Енді басқа сөздердегі көрінісіне назар аударсақ, «боз», мұнда уақыттың алға жылжу, көп уақыт өту семасы бар. Себебі боз деген «ақшыл, қылаң түс» болса, екінші мағынасы бетегелі, изенді ақ селеулі дала. Кез келген дүниенің бозарып, боздануында да алға шыққан уақыт семасы бар. Сонымен қатар бозбен кездесетін сөз тіркестері боз жусан – көпжылдық өсімдік, боз арша – мәңгі жасыл өсімдік, ал боз ала таң – түн дейтін ұзақ мерзімнен кейін туады, бұдан бөлек, бозбала ендігі уақытта жас бала емес, баланың есейген алға шыққан кезі. Міне бұның барлығында уақыттың алға жылжу, өту семасы толығымен бар. Ал «созда» созылу, алға тарту немесе жылжу, яғни уақыт өту семасы бар. «Тозға» келсек мұнда да көнелену, тозы шығып ескіру, яғни уақыттың алға жылжу нәтижесінде, көп уақытты өткізу арқылы болатын құбылыс. Ортақ сема, ортақ мағына өздігінен аңғарылып ашылды деп айта аламыз. Бұны қазақ тілінің бір қасиеті деп қарауға болады. Тілімізде осы жайттармен байланысты мынадай тіл бірліктері кездеседі: Замана тозбақ, уақыт озбақ немесе

Асық ойнаған азар,

Доп ойнаған тозар,

Бәрінен де қой бағып,

Қозы өсірген озар.

Негізінен қазақ сөзінің әр тұлғасында осындай ерекшеліктер бар. Жұмыс дәлелді болуы үшін тағы бір мысалдар қатарын келтіріп өтсем: күз, сүз, түз, жүз және үз. Мұнда барлығына ортақ тұлға – «үз». Үздің түсіндірме сөздікте екі мағынасы берілген: біріншісі,

тұтас бір заттың бір бөлігін үзіп алу, сындыру, жұлу; екіншісі, белгілі бір істі әрі қарай дамытпау, тоқтату. Көріп отырғанымыздай үз тұлғасында тұтас емес, тек бөлігін алу арқылы болатын екіге бөлу семасы бар. Осы мағынаның бір ұшы өзі қатысып тұрған басқа сөздерге де ортақтасады. Күз – жаздан кейін, қыстың алдында келетін мезгіл. Жаз келбетін қыс тұтас алады десек, күз солардың арасында тұрып, яғни жаздың келбетін үзіп қана жартылай алып, қысқа жақындатады. Мұндағы байланыстырушы ортақ сема осы болса, сүзде де дәл осы сема бар. Сүз немесе сүзу сүзгіден өткізу толық алу емес, белгілі бөлігін алу, екіге бөлу, яғни сема мұнда да сақталып тұр. Ал түз – үйден сырт жер, дала, яғни екіге бөлу семасы бар, ол үй мен сырт. Жүз сөзіне келер болсақ, қимыл мағынасында қалқуды, қозғалуды, жылжуды білдіреді. Жүзу әрекетінде(адам, қайық, т.б) қандай да бір бөлігін ала отырып орындалатын екіге бөлу семасы бар. Ал бұл сөздің заттық атауларын білдіретін адамның бет әлпеті немесе пышақ, қылыш, ұстара сияқты заттардың өткір жағы мағыналарында да екіге бөліну семасы сақталған. Бұл мысалдар сөз тудырушы тұлғалардың ортақ мән тудыру ерекшеліктері. Мұндай ұйқас тізбектерді ақындардың өлеңдерінен көптеп көруге болады, соның бірін мысал ретінде келтірсек:

Аспан – қайрақ,

Ай – қанжардың жүзінен.

Жанығанда жұлдыз болып үзілем.

Тар ғаламның,

Кең даламның түзінен... (С.Нұржан)

Келесі мына бірсөздер қатарына талдау жасап көрелік: тез, кез, без, сез, және ез. Бұл бір буынды сөздерге ортақ болып отырған буын немесе түбір ез болып саналады. Ез сөзінің лексикалық мағыналары арқылы оның семаларын белгілейміз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде ез тұлғасының үш мағыналық қыры көрсетіледі. Алғашқы мағынасы ынжық, жасық, шірік, бос деп адам бойындағы қандай да бір қасиетті сипаттау тұрғысына келсе, ауыспалы мағына да мүсәпір, бейшара, сорлы деп танылады. Екінші мағынасы қимыл мағынасы ретінде сипатталады, яғни қатты нәрсені сұйық күйге келтіру, еріту. Бұл тұста бір нәрсені

мыжу, мыжғылау немесе жол ұрып, жол соқты болу сияқты мағыналары көрініс беріп тұр. Осы мағыналардан келіп ауыспалы мағынасы туындайды: болмайтын дүниені мылжындап, көп сөйлеу, қайта-қайта айта беру немесе езіп ішпейді тұрақты тіркесінен түкке де керек емес, қажеті жоқ мағыналары ашылатынын көреміз. Ал сөздіктегі үшінші мағынасы біреуді пайдалану, қанау деп көрсетіледі [2.217]. Қазақ әдеби тілінің сөздігінде ез сөзінің бейшаралық күйде қараңғылықта ұстау; сорлату деген мағынасы да көрсетіледі [3]. Аталған мағыналардан мынадай семаларды көруге болады: қандай да бір «өзгеріске уақыты келіп тұру, уақыты жетіп тұру» немесе бір істің екінші іске көшу барысында, сол бір арасында болатын «аралық процес» семаларын байқаймыз, яғни кеңістіктегі әрекеттің орындалуына түрткі болатын уақытқа қатысты аралық. Езілген дүниені көз алдыңызға елестетіп көріңіз, ендігі уақытта бұл дүниенің қалай өзгеріске ұшырауы осыған дейінгі және осыдан кейінгі әрекеттерге байланысты болмақ. Езілген дүниені кез келген қалыпқа немесе жағдайға келтіру қатты дүниеге қарағанда тезірек іске аспақ. Жоғарыда аталған қараңғылықта ұстау, сорлату немесе ынжық, бос немесе бейшара мүсәпір сынды заттық, сындық атаулар әуелі де езу, езілу қимыл мағынасының дамуынан туындаған және басында болған сема, ортақ мән барлық тұлғада сақталған. Осы сөзбен байланысты, құрылымында ез тұлғасы кездесетін ұқсас бірлік тез тұлғасымен ортақтығына талдау жасап көрелік. Тез сөзінің қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде екі түрлі мағынасы көрсетілген. Алғашқы мағынасы «қисық ағашты түзету үшін не тұзу ағашты ию үшін қолданылатын құрал» екендігі айтылады [2.795]. Осы мағынасына сай «тез қасында қисық ағаш жатпас» деген мақал бар. Осы мағынада жоғарыда ез түбірне қатысты анықтаған сема сақталған. Мұндағы түзету, жөндеу, ағашты өзгерту мағыналары өзгеріске уақыты келіп тұру, уақыты жетіп тұру семаларын анық ашып тұр. Тез сөзінің ауыспалы мағынасында қандай да бір сын, талқы, ауыртпалық деп келеді. Бұнымен байланысты тағдыр тезі, көптің тезін көрмеген, өмір тезі деп жатады. Тезге салды дейтін идиомалық тіркестің өзі – көндірді, сынап мінеді, мінезін түзеді деген мағыналарды ашады. Бұл бөліктердегі мағыналарда да жоғарыда талданған ортақ сема бар, себебі басқа түсетін ауыртпалық пен қиындық қандай да бір өзгеріске дайындайды, шыңдайды, демек сол өзгеріске уақыттың

келіп тұрғанын, уақыты жетіп тұрғанын, сондай-ақ жоғарыда аталған «аралық процес» семасын да көрсетеді. Ал тездің екінші мағынасы жылдам, шапшаң, лезде, әп-сәтте деп келетін үстеу сөздер. Сөздің бұл мағынасынан да «уақыты келіп тұру, уақыты жетіп тұру» семаларын көреміз. Демек, тез сөзінің білдіретін мағыналарының барлығында ез тұлғасы бойындағы сема бар, ез тұлғасының ортақ мән туғызу ерекшелігін де анық байқап тұрмыз.

Келесі осы тұлғалармен үндес кез сөзіне тоқталайық. Кез сөзінің бүгінгі тілдік қолданысымызда төрт түрлі мағынасы бар. Алдымен кез – мерзім, уақыт, мезгіл. Бұл сипаттамасымен байланысты тұрақты құрылымдарда мағыналары ашыла түседі: кез болды десек – кезікті, жолықты, ұшырасты; кез келген десек – кім болса сол, кім көрінген немесе аяқастынан тап болған, кездейсоқ. Кезі – мезгілі жетіп, уақыты туды, реті түсті, орайы келді. Кезін берді десек – сәтін түсірді, орайын келтірді. Талданған мағыналар желісінен жоғарыда талданып келе жатқан ортақ семаны мұннан да көреміз. Демек қандай да бір мерзімді білдіретін кез сөзінде «уақыты жетіп тұру, уақыты келіп тұру», «аралық процес» семалары сақталған. Ал көне атау ретінде қолданылатын мағыналары ұзындық өлшемі, аршын және жебенің ашаланып келген, серіппеге ілінер жері немесе айыр түйенің екі өркешінің аралығындағы ойыс, қосылған жері [2.374]. Ұзындық өлшемі аралықтарға бөлінеді, ал серіппеге ілінер жер мен ойыс қосылған жер мағыналарына қарап отырып қандай да бір аралыққа байланысты айтылғанын түсінуге болады. Демек, бұл мағыналарда да «аралық процес» семасы, яғни тұлғалар арасындағы ортақ мән сақталған. Кез сөзінің тағы бір қолданылатын етістік мағынасы – шарлау, аралау, яғни кезу әрекетімен байланысты. Бұл тұлғада да ортақ ез тұлғасының семалық қырлары анық көрінеді. Кез, кезу әрекетінің орын алуына түрткі боларлық жағдай жоғарыда айтылған бір істен екінші іске көшу барысында, сол бір арасында болатын «аралық процес» семасы байқалады. Себебі кезу қандайда бір болып жатқан дүниелер мен уақыт аралағында туындайтын әрекет.

Келесі сез сөзінің мағыналық сипатын аша кетейік. Сез сөзі бір нәрсені іштей байқау, сезу, білу. Бұл түбір сөзде де жоғарыдан талданып келе жатқан уақыты жету, мезгілі келу семаларын байқаймыз, себебі бір нәрсені сезіну үшін, іштей біліп түйсіну

үшін де қандай да бір уақыт қажет. Сол уақыты келгенде осы сезу, сезім бастан кешіріледі.

Без сөзіне тоқталатын болсақ, адамның, жануардың ағзасында болатын, және оның зат алмасуын реттейтін нәрсе деп көрсетіледі қазақ тіл білімі сөздігінде. Ағаштың шор жері, бұтақтардың буыны, беріші. Осы мағынасымен байланысты безаяқ (ожау) ағаштың безінен жасалған ыдыс. Ал безбүйрек сөзінде – қатыгез, катал мағыналары бар. Безтамақ – тамақ безінің ауруға шалдығуынан пайда болатын кесел, құлғана. Без түйін – емшек, бауыр және т.б бездерде өсетін қатерлі ісік. Безі шошыды десек бұл идиома бездің қабынғанын, ісінгенін білдіреді. Без сөзінің нақты мағыналарының бірі етістік ұғымды білдіретін қашу, зыту, яғни мұндағы мағына өз елі мен жерінен кету, жатсынуды білдіретін мағыналар арқылы дами түседі, бұдан келіп ат-тонын ала қашу, бас тарту мағыналары ашылады. Безе қашты тіркесіне келер болсақ, алды-артына қарамай зытты мағынасын дәйектейді [2.121]. Ал Махмұд Қашғари сөздігінде бездің ет пен терінің арасында болатын нәрсе екені айтылады [4]. Талданған мағыналар соңғы қимыл мағынасынан күрделеніп, заттық, сындық мағыналарға қарай дамыған деп айта аламыз. Осы бір без, безіну қимыл әрекеттерінде немесе без дейтін заттық атау мағыналарында да жоғарыда талданған ез тұлғасының ортақ мәні бар. Ез тұлғасының бойындағы өзгеріске уақыттың келіп тұруы, уақыты жетіп тұру семалары байқалады, сондай-ақ бір істің екінші іске көшуі тұрғысында мұнда да безді, безінді дейтін болсақ аралық процесс семасы сезіледі. Себебі безіну әрекеті ез болу, езілу, ынжықтықтан да туындауы мүмкін. Бұдан бөлек «без» деп келетін орыс тілінде құрылым бар екенін білеміз. Егер назар аударсақ, қазақ тілінде байқалатын мағынамен бұл құрылымда мағыналық жақындық бар. Без тұлғасының мағынасында аулақ, нысаннан бөлек кету, көрсетілген нысанада болмау мағыналары бар. Осы сема орыс тіліндегі сөздерде де байқалады. С.И.Ожеговтың түсіндірме сөздігінде «без» құрылымына мынадай анықтама беріледі: «БЕЗ (см. БЕЗО), предлог с род. п. 1. Указывает на неимение, недостаток, отсутствие кого-чего-н.; противоп. «с». Б. денег. Б. потерь. Оставить б. ответа. Б. четверти час. Б. сомнения (несомненно). 2. В отсутствие кого-н. ; противоп. «при». Б. нас не

начинать. Не без чего - с (но с меньшей степенью утверждения).
Не без интереса.

БЕЗ. (см. БЕЗЪ..., БЕС...), приставка. Образует: 1) прилагательные от существительных в знач. не имеющий чего-н., напр. безаварийный, безатомный, беззвёздный, безлошадный, безъязыкий, бездымный, безрогий, бескозырный, бесшумный, беспошлинный; 2) существительные с окончанием -ие или -ье в знач. отсутствие чего-н. , напр. безлесье, бескультурие, безначалие» [5.45]. Көріп отырғанымыздай қазақ тіліндегі без тұлғасымен орыс тіліндегі без префиксінің арасында ортақ сема, ортақ мән аңғарылады. Қазақ тіліндегі семасында аулақ кету, нысанда болмау мағыналарын білдірсе, орыс тілінде де жетіспеушілік пен жоқтығын, нысанда болмауды, нәрсенің болмауын білдіреді. Қарап отырсақ ортақ мән бар. Жоғарыда аталған қазақ тіліндегі безбүйрек, безтамақ, без түйін сөздерінде де сәйкесінше жұмсақтық пен мейірімнен безгені, тамақтың ауруға бет алғаны, кеселге шалдыққаны, қатерлі ісікке айналғаны сияқты мағыналарды береді. Жалпы жоғарыда талданған тізбекке қатысты тілімізде ақындардың өлеңдерінен мысалдар өте көп:

Безінбейтін,

Сезінбейтін

Аңғал кезді сағындым (М.Мақатаев)

Байқап отырғанымыздай сөз тектен тек туындамайды. Әр сөз тұлғасы өз алдына жеке дара құрылып, күрделеніп дамымайды. Сөз қасиеті бірін-бірі жібермейді. Міндетті түрде олардың арасында тереңінен болсын байланыс көзі болады. Сөзтанудың қасиеті оны жік-жікке ажыратып бөлу емес, танымдық тұрғы да астарын негіздеу, мән іздеу, сөз бойына біткен қасиетті сезіну. Олардың арасындағы жақындыққа үңілу. Жоғарыда талданған мысалдар сөздердің өз тұрағынан айнымайтындығына дәлел. Олардың арасындағы кіндік баудың ізделуі біздерге қиын болса да үзілмейді. Жоғарыда талданған сияқты тізбектер қатарын көптеп келтіруге болады. Көрсетіліп отырған тізбектертен ортақ мән, ортақ семаны анық аңғарамыз.

Сөздің бойына кие еткен, мән мен мағынаға ие еткен біз білмейтін қанша дүниелері шексіз. Олардың өз алдына жеке-дара

дамымайтындығына, тіл жүйесінде ешнәрсе кездейсоқтықтан орын алмайтындығына тағы бір мәрте көзіміз жете түсті. Мұнда жай ғана сәйкестік тұрғысынан емес, тұлғалық та, мағыналық та жағынан өзара сәйкес екендігі логикалық байланысқа сүйеніп сөз етілді. Түбірдің ортақ мәнді ұйымдастыру қасиеті туынды сөздердің мағыналық құрылымына ұйытқы болуынан-ақ көрінеді. Түбір өз болмысынан айнымайтын қасиетке ие. Ерекшеліктерді ескере отырып, сөзтудырушы тұлға түбірдің ортақ мәнге ие болу сипаты айрықша деп айта аламыз. Қазақ халқының ағылып-төгіліп, өлең сөзге төселіп алуының бір мәні бүгіннен емес бұрыннан, себебі туынды сөздер ғана емес, түбір қалпы ұйқасып, өзара үндесетіндігіне көзімізді жеткізді. Түбірдің мағыналық қалыптасуын сыртқы құрылым мен ішкі мағынаның әсем үйлесімін білгенде, даму сипатын танығанда тілдің таныммен байланыстылығына қатысты көп дүниені аңғаруға болады. Тіл білімінде, сөзтануда сөз тудырушы тұлғалардың сипаты ішкі бейнесімен де, ортақ жақындығымен де қашанда бөлек, қашанда маңызды болып қала бермек.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ.Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640бет.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том. / Құраст.: Б.Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- 4 Қашқари М.Түрік сөздігі. 3-том / Аударған А.Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 600 б.
- 5 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: Ок.100 000 слов, терминов и фразеологических выражений/ С.И. Ожегов; Под ред. Проф Л.И.Скворцова. – 26-е изд., испр. и доп. – М.: ООО «Издательство Оникс»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2009. – 736с.

6 Қайдар Әбдуәли. Ғылымдағы ғұмыр. Мақалалар, баяндамалар жинағы – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 520 - бет. 2014 ж.

7 Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам (семантикалық аспект). Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – 310 б.